

ՎԱՂ ԲՐՈՆՋԻ ԴԱՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. ՎԱՂ ԲՐՈՆՋԵԴԱՐՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՕՋԱՆՆԵՐԸ

Վաղ բրոնզեդարյան բնակատեղիները: Մ. թ. ա. III հազարամյակի հնագիտական հուշարձանները ուրվագծում են Հայկական լեռնաշխարհի տոհմացիդային հասարակության ծաղկման ժամանակաշրջանը: Երկրի արտադրողական ուժերի, տնտեսության հիմնական ճյուղերի՝ երկրագործության, անասնապահության և արհեստների զարգացման շնորհիվ տեղաբնակ համայնքների հասարակական կյանքը թևակոխում է հայրիշխանական-նահապետական հարաբերությունների զարգացման ոլորտը:

Հայաստանի մշակույթի զարգացման այս նոր փուլի ուսումնասիրությունը առանձնահատուկ նշանակություն ունի Առաջավոր Ասիայի և Կովկասի երկրագործական ցեղերի ու ժողովուրդների պատմության համար: Հանդիսանալով համամարդկային մշակույթի հնագույն բնօրրաններից և վաղերկրագործական տնտեսության զարգացման առաջավորասիական հիմնական օջախներից մեկը, Հայկական լեռնաշխարհը մ. թ. ա. III հազարամյակում աչքի էր ընկնում իր մշակույթի յուրահատկությամբ և կուռ միասնությամբ: Այս մշակույթի ազդեցության ոլորտների մեջ են ընկնում այժմ ոչ միայն Հյուսիսային Կովկասի համեմատաբար հետամնաց շրջանները, այլև Ասորիք—Պաղեստին—Կիլիկիայի և Պարսկահայքի երբեմնի առաջատար ծայրագավառները, որոնք հնում երկրագործական մշակույթի աչքի ընկնող կենտրոններ էին, սակայն մ. թ. ա. III հազարամյակում որոշ չափով հետադիմում են:

Մ. թ. ա. III հազարամյակի տարբեր փուլերում առաջացած վաղբրոնզեդարյան բնակատեղիները, դամբարանադաշտերն ու ամրոցները ծածկում են Հայկական լեռնաշխարհի ամբողջ տերիտորիան՝ Եփրատի վերին հոսանքներից, Պոնտոսի, Անտիտավրոսի, Հայկական Տավրոսի ստորոտներից մինչև Փոքր Կովկասի գագաթները, Քուռ և Արաքս գետերի հոսանքները: Մշակութային նույնօրինակ, բայց տեղային օջախներ են ստեղծվում Արևելյան Վրաստանի, Հարավային Օսեթիայի, Արևմտյան Ադրբեջանի սահմաններում: Կովկասյան լեռնաշղթայից այն կողմ՝ հարավի ազդեցության տակ, առաջանում են վաղ երկրագործական մշակույթի օջախներ:

Ելնելով Հայկական լեռնաշխարհում հայտնաբերված վաղբրոնզեդարյան հարյուրավոր հնագիտական հուշարձանների տեղագրությունից, այժմ կարելի

է հաստատել, որ Արարատյան դաշտավայրը, Կոտայքի շրջանը, պատմական Մաղաղ գավառը (Հրազդանի շրջան), Սեանի ավազանը, Տաշիր-Ձորագետը-Շիրակի¹, Վանանդի, Բագրևանդի (Ալաշկերտի), Զաղդրանի հովիտները, Կարնո, Վանի, Խարբերդի, Մալաթիայի շրջանները, ինչպես նաև Բարբերդի, Մանդակերտի, Հարթի (Բուանդիսի), Տարոնի դաշտավայրերը և մի քանի կից (դեռևս քիչ ուսումնասիրված) շրջաններ մ. թ. ա. III հազարամյակում ունեցել են համեմատաբար խիտ բնակչություն և եղել են երկրագործական-անասնապահական բարձր զարգացած մշակույթի օջախներ²։

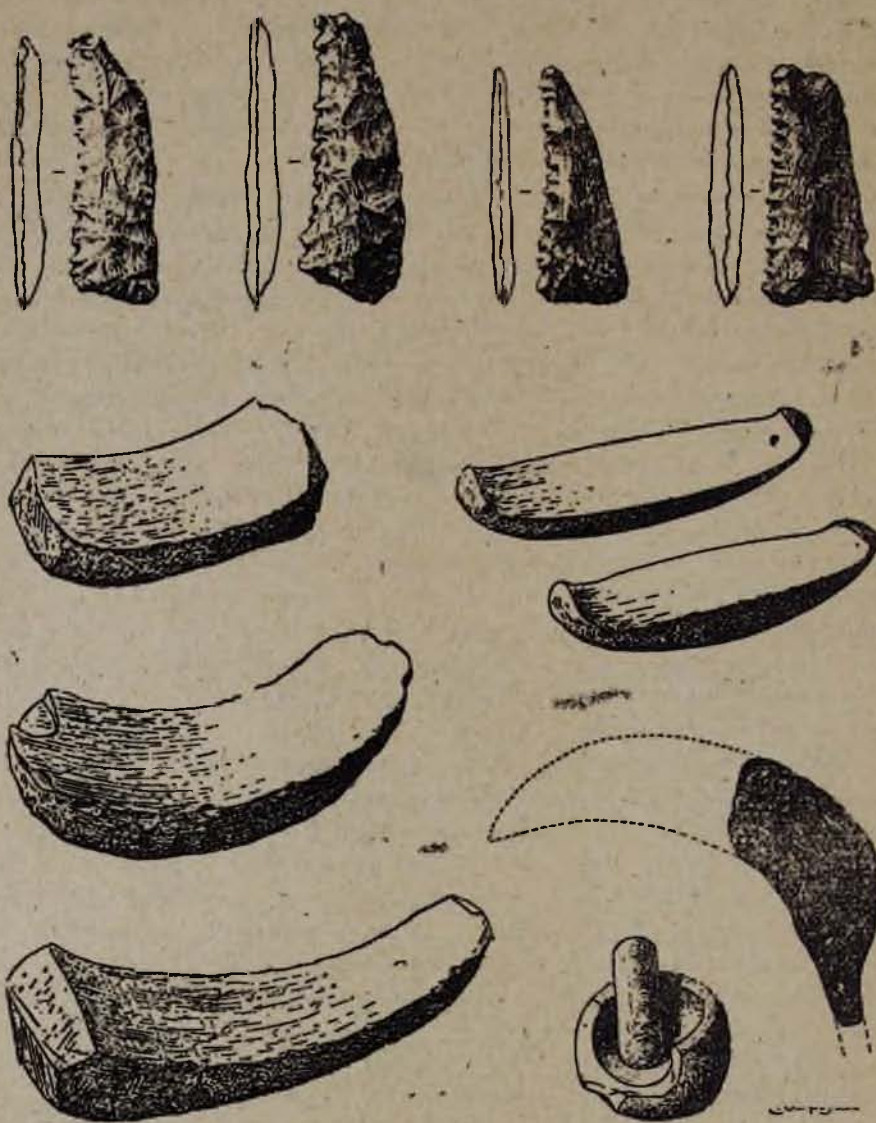
Արարատյան դաշտավայրը՝ վաղբրոնզեդարյան մշակույթի հիմնական օջախը Հայաստանում — մ. թ. ա. III հազարամյակի երկրագործական մշակույթի կարևորագույն օջախը Արարատյան դաշտավայրն էր, Հայկական լեռնաշխարհի ամենաընդարձակ ու ցածրագիր հովիտը, որը աչքի էր ընկնում արտակարգ բերրիությամբ ու հարստությամբ։ Այստեղ, Արաքսի ափերին են գտնվում մ. թ. ա. V—IV հազարամյակների վաղ երկրագործական բնակավայրերն ու վաղբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի տասնյակ բնակատեղիներ, Արաքսի աջ ափին՝ Սուրմարիի ու Յուլակերտի (Իգդիրի) հովիտներում (Մալաթիու, Գեկեղի, Յայջի), ձախ ափին՝ էջմիածնի (Քյուլ-թափա, Շրեշ-բուր, Արագած և այլն), Հոկտեմբերյանի (Արմավիր, Արեիկ, Ղարա-թափա և այլն), Արտաշատի (Դվին), Աշտարակի (Աղթամիր, Ֆրանկանոց) և այլ շրջաններում։ Նշված բնակատեղիների մի զգալի մասը ծագել է դեռևս IV հազարամյակի վերջերին, որպես էնեոլիթյան շրջանի արգասիք և հարատևել ողջ III հազարամյակի ընթացքում։ Այդ է պատճառը, որ Արարատյան դաշտավայրը ներկայանում է որպես վաղբրոնզեդարյան մշակույթի այն հիմնական օջախը, որտեղ ծայր առավ և ապա ամբողջ լեռնաշխարհով մեկ տարածվեց III հազարամյակի յուրօրինակ մշակույթը։

Շենգավիթի բնակատեղին։ Արարատյան դաշտավայրի և ընդհանրապես Հայաստանի ցածրագիր հովիտների վաղբրոնզեդարյան բնակատեղիները արհեստական բլուրներ են՝ բաղկացած կավակերտ հյուղակների աղյուսաշար որմերի մնացորդներից և մոխրի թանձր շերտերից։ Դրանք, որպես կանոն, զետեղված են համեմատաբար բարձրագիր վայրերում, գետերի, գետակների, առվակների ափերին կամ նրանցից ոչ հեռու, տափարակ ու բարեբեր դաշտերի մեջ, գրավում են մի քանի հեկտար տարածություն և երբեմն ամրացվում աղյուսաշար կամ քարե հզոր պարսպապատերով (Շենգավիթ, Շրեշ-բուր)։ Արարատյան դաշտավայրի ամենաերևելի ու երկարակյաց հուշարձաններից մեկը Շենգավիթ կոչվող բնակատեղին է, Երևանի հարավ-արևմտյան մասում, Հրազդանի ձախ ափին³։ Այն զբաղեցնում է 6 հեկտար տարածությամբ անկա-

¹ Տե՛ս Բ. Ա. Куфтин, Урартский колумбарий у подошвы Арарата и куро-араксский энеолит, ВМГ, т. XIII, — В, Тбилиси, 1943; А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964.

² Տե՛ս է. Վ. Խանգալյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ. թ. ա. III հազարամյակում, Երևան, 1967։

³ Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровский, Поселения медного века в Армении, СА, XI, 1949, էջ 172, նաև՝ Ե. Բայրուրյան, Շենգավիթի կուլտուրան (ձեռագիր), ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ։

Վաղբրոնզեդարյան երկրագործական գործիքներ. Շենգավիթ, Գառնի

նուն ձվաձև մի հարթակ, գետի մակերևութից մոտ 12 մ բարձրության վրա: Բնակատեղին շրջափակված է անմշակ քարերից կառուցված հղոր պարսպով, որն ունի աշտարակներ, որմնահեց ելուստներ և դեպի ջուրը տանող ստորերկրյա սալածածկ գետնուղի: Պարսպից դուրս տարածվում է Շենգավթի դամբարանադաշտը⁴: Պարսպապատի մեջ առնված բնակատեղին կառուցապատված է առանց որոշակի հատակագծի՝ կացարանների ու տնտեսական կառույցների խառնիխուռն դասավորությամբ, անկանոն և ծուռումուռ նրբանցքներով: Բնակատեղին ունի այսպիսի կառույցների միմյանց հաջորդող 4 շերտ, որոնք իրարից անջատվում են 20—25 սմ հաստությամբ ունեցող խավերով: Ժամանակագրական տարբեր շերտերի առկայությունը վկայում է, որ Շենգավթի բնակավայրում կյանքը հարատևել է դարեր շարունակ: Բոլոր շերտերում հայտնաբերված կառույցները բաղկացած են գավիթներից, կլոր կացարաններից ու հարակից քառանկյունի տնտեսական շինություններից, որոնց հարդախառն աղյուսակ պատերը հենվում են քարե հիմնապատերի վրա:

Շենգավթի կառույցները վկայում են ինչպես շինարարական դարավոր ավանդույթների հարատևման, այնպես էլ շինարարության ու պրիմիտիվ ճարտարապետության որոշակի առաջընթացի մասին: Ի տարբերություն V—IV հազարամյակների կառույցների, Շենգավթի կացարանները բավական ընդարձակ են ու բարեկարգ: Շինարարական աղյուսը ստանում է ավելի հաստատուն ձև և ստանդարտ չափեր, քարե շեմեր և աստիճաններ ունեցող մուտքերը զետեղվում են գերազանցապես արևելյան կողմում, հատակները պատրաստվում են մանր կոպիձի համակենտրոն շարվածքով, ապա ծեփվում կամ աղյուսապատվում են, պատերը դրսից ու ներսից հարդարվում են նուրբ կավե շփոթով, կացարանի շրջագծով մեկ պատրաստվում են աղյուսե նստարաններ ու մահիճներ, կացարանի կենտրոնում, որպես կանոն, զետեղվում է բարձրարվեստ պաշտամունքային օջախը, աֆի մասերում շինվում են քարե օջախներ և այլն, և այլն:

Մանագործական գործիքներ, կոկիչ և ներուններ.
Գառնի

Կլոր կացարաններն ունեին կոնաձև, իսկ նրանց կից կառույցները՝ տափակ տանիքներ: Բնակարանային նման կոմպլեքսների հայտնաբերումը Գառ-

⁴ Տե՛ս Ս. Հ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, էջ 171—182:

նիում, էլարում, Քազսիում, Արմավիրի Մոխրաբլրում և այլուր գալիս է հաստատելու, որ Շենգավթի կառուցողական արվեստը համատարած երևույթ էր ժամանակակից ողջ Հայաստանի համար, որի հիմքում ընկած էին Հայկական լեռնաշխարհի⁵ և Առաջավոր Ասիայի⁶ VI—IV հազարամյակների կառուցողական արվեստի սկզբունքներն ու տեխնիկական հմտությունը:

Այդուհանդերձ, Հայաստանի, Վրաստանի, Առաջավոր Ասիայի տարբեր մարզերի միաժամանակյա կառույցներն ի հայտ են բերում մի շարք յուրահատուկ գծեր, որոնք, ըստ երևույթին, էթնիկական աշխարհագրական կամ բնակլիմայական տարբեր պայմանների ցուցանիշներ են: Հատկանշական է, օրինակ, որ Վրաստանում հայտնաբերված նույն դարաշրջանին և նույն մշակութային պատկանող կացարանները գերազանցապես քառակուսի են, ունեն տափակ ծածկ, հում աղյուսից կամ հյուսածո հիմնակմախքից պատրաստված պատեր (Քվաթխելբրի, Գուդաբերտղա-Ցիխիս-գորա, Ամիրանիս-գորա և այլն):

Նախիջևանի Քյուլ-թափան: Նույնպիսի հարուստ հնագիտական նյութ են ընձեռում Հայաստանի և Անդրկովկասի բազմաթիվ այլ բնակատեղիներ, որոնց մեջ, ինչպես վերը տեսանք, առանձնահատուկ տեղ է գրավում Արարատյան դաշտի հարավ-արևելյան անկյունում՝ Նախիջևան գետի ձախ ափին գտնվող Քյուլ-թափա (բազմաշերտ) բնակատեղին⁸, որը սովետական հնագետներին հնարավորություն ընձեռեց ընդհուպ մոտենալու Կովկասի IV—III հազարամյակների հնագիտական հուշարձանների դասակարգման և թվագրման հարցերին: Քյուլ-թափայի երկրորդ վաղբրոնզեդարյան շերտը համադրվեց Պարսկահայքում՝ Կապուտան լճի արևմտյան ափին գտնվող Գեոյ-թափա բնակավայրի վերին հորիզոնների հետ (մ. թ. ա. 3200—2800 թվականներ), այնուհետև ռադիոածխածնային մեթոդով թվագրվեցին Քյուլ-թափայի նույն շերտի (2920±90) և Քվաթխելբրիի ստորին շերտի (2800±90) նյութերը⁹: Անդրկովկասի և Արևմտյան Հայաստանի մի խումբ այլ հուշարձաններ պատմա-համեմատական տիպաբանական մեթոդի օգնությամբ դասվեցին III հազարամյակի երկրորդ կեսի բնակավայրերի շարքը¹⁰, իսկ Հայկական լեռնաշխարհի ծայր արևմտյան բնակավայրերի հնագիտական կոմպլեքսները համապատասխան զուգահեռների միջոցով կապվեցին Ասորիք—Պաղեստինի Կիր-բեռ-Կերակյան, Միշագետքի վաղդինաստիական հորիզոնների և եգիպտական 3—4-րդ դինաստիաների հետ, որոնք ընդգրկում են մոտ մեկ հազարամյա

⁵ Տե՛ս Ռ. Մ. Թորոսյան, Թեղուտի բնակատեղիի պեղումները, ՊՐՀ, 1968, № 1, էջ 291—302:

⁶ Տե՛ս E. A. Spelzer, Excavations at Tepe-Gavra, Philadelphia. 1935, — Գ. VIII. M. Mallowan, Tell Arpachia „Iraq“, II, 1935, էջ 29—30. I. Garstang, L'art néolithique a Iericho, „Syria“, 1935, v. XVI, էջ 353—357:

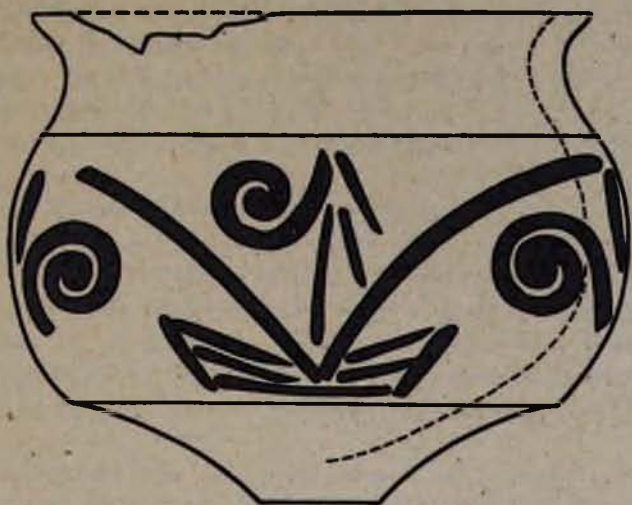
⁷ Տե՛ս Օ. Մ. Джапаридзе, К истории грузинских племен на ранней стадии медно-бронзовой культуры, Тбилиси, 1961 (на груз. яз.), էջ 256: А. И. Джавахишвили, Л. И. Глonti, Урбниси, I, Тбилиси, 1962, էջ 61: Т. А. Чубинишвили, Амиранис-гора, Тбилиси, 1963 (на груз. яз.), էջ 94: С. И. Надимашвили, Раскопки городища Гудабертка—Цихис-гора в 1956 г., Тбилиси, 1957:

⁸ Տե՛ս Օ. А. Абибуллаев, Некоторые итоги изучения холма Кюль-Тепе, էջ 157—167:

⁹ Տե՛ս А. И. Джавахишвили, Л. И. Глonti, Урбниси, էջ 97:

¹⁰ Տե՛ս W. Lamb, The Culture of North-East Anatolia, AS, IV, 1954, էջ 30, L. A. Kosay, K. Turfan, Erzerum karaz Raporu, TTKB, XXIII, 1959, 91, էջ 349:

հատված՝ մ. թ. ա. 3200 թվականներից մինչև մ. թ. ա. 2200—2100 թվականները¹¹։

Գավաթ. Շրեշ-բլուր

Հայկական լեռնաշխարհի ծայրամասային վայրերի բնակատեղիները։ Հայկական լեռնաշխարհի նախալեռնային կամ լեռնային բնակատեղիներից շատերը վերաբերում են վաղբրոնզեդարյան մշակույթի ուշ շրջանին¹²։ Այսպիսի բնակավայրերով հարուստ է Տաշիր-Ձորագետի շրջանը և հատկապես Կիրովական քաղաքը (Դիմացի թաղ) իր շրջակայքի մեծ ու փոքր հնագիտական հուշարձաններով («Թագավորանիստ», «Մաշտոցի բլուր», «Քոսի ճոթեր» և այլն)։ Սրանք տեղավորված են իրար մոտ, շրջակայքի նկատմամբ գերիշխող բարձունքների վրա և իրենցից ներկայացնում են գետերով ու գետակներով

¹¹ Տե՛ս J. Mellaart, *Anatolian chronology in Early and middle bronze age*, AS, VII, 1957, էջ 73։

¹² Տե՛ս A. A. Мартиросян, *Армения в эпоху бронзы и раннего железа*, էջ 24—47։

շրջափակված զառիթափ հրվանդաններ: Կարելի է ենթադրել, որ այս բոլոր բնակատեղիները պատկանելիս են եղել ցեղակից տոհմերի, որոնց ցեղային ուրույն հատկանիշներով օժտված լուրջ մշակույթը տարածման բավական լայն շառավիղներ է ունեցել: Այս մշակույթը տարածվել է գերազանցապես գետահովիտներով՝ մի կողմից Ազատեի հովտով դեպի Ղազախ (Բաբա-Դերվիշ) և մյուս կողմից՝ Դեբեդի հովտով (Ալավերդի, Շամլուղ, Արդվի, Ունակ) դեպի հարավ գետի (Թրիալեթի-Բեշտաշեն, Ոգնի) և Կուրի հովիտները (Թրիլիսի-Սարուրթալ)¹³:

Վերջին տարիներս վաղբրոնզեդարյան բնակավայրերի մի հարուստ խումբ է նշմարվում Վանի շրջակայքում, որն, ըստ երևույթին, բացահայտում է Հայոց ձորի երկրագործական օազիսի բարձր զարգացած մշակույթը: Ցավոք, այդ հուշարձանները դեռևս ծրագրված ուսումնասիրության առարկա չեն դարձել և հրապարակված նյութերը առայժմ գոհացուցիչ համարվել չեն կարող¹⁴:

Վաղբրոնզեդարյան հուշարձանների մեծ թվով և միօրինակությամբ առանձնապես աչքի է ընկնում Արևմտյան Հայաստանի հարբերդ—Մալաթիայի շրջանը¹⁵:

Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր վայրերում ուսումնասիրված են նաև մի քանի այլ ուշագրավ բնակատեղիներ (Ջրահովիտ, Գառնի, Էլար, Մալաքու, Արևիկ, Կառնուտ, Լենինական և այլն), որոնց մասին կիսովի ստորև:

Այսպիսով, Հայկական լեռնաշխարհի հուշարձանների ուսումնասիրության միջոցով ուրվագծվում է իր բազմազանության մեջ միասնական ու ինքնատիպ մի մշակույթ:

2. ՎԱՂԲՐՈՆԶԵԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՁԵՎԵՐԸ

Երկրագործություն: Հնագիտական պեղումներով հայտնաբերված նյութերը պարզորոշ վկայում են, որ Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնակ ցեղերի հիմնական զբաղմունքը վաղբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում շարունակում էր մնալ երկրագործությունն ու անասնապահությունը: Առաջավոր Ասիայի տերիտորիայում ուշ նեոլիթի և էնեոլիթի ժամանակաշրջանում ձևավորվող վաղ-երկրագործական օջախներից մեկը՝ Հայկական լեռնաշխարհը, մ. թ. ա. III հազարամյակում դառնում է երկրագործության բավականաչափ զարգացած շրջան Հին Արևելքի հյուսիսային ծայրամասում:

Հայաստանի վաղբրոնզեդարյան բնակավայրերը տեղադրված են գերազանցապես բարեբեր հովիտներում, դաշտավայրային և նախալեռնային շրջաններում: Բնակատեղիների ու նրանց կից ցանքատարածությունների այսպիսի տեղադրությունը լայն հնարավորություններ էր ստեղծում մշակելի հողատարածությունների ոռոգման համար: Արաքս, Եփրատ, Տիգրիս և այլ գետերն ու նրանց բազմաթիվ վտակները պրիմիտիվ ոռոգման անսպառ աղբյուր-

¹³ Տե՛ս է. Վ. Խաճադյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ. թ. ա. III հազարամյակում, էջ 127:

¹⁴ Տե՛ս Ch. Burney, Eastern Anatolia in the Chalcolitic and Early Bronze Age, էջ 178—187:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 193—203: